

UOT 336.14
JEL G31

QAFAROV A.H.
AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun baş elmi işçisi, i.e.d.

YERLİ BÜDCƏLƏRİN REAL FİSKAL POTENSİALININ MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – Müasir inkişaf mərhələsində Azərbaycan Respublikasında aparılan iqtisadi islahatlar nəticəsində elmi praktiki xüsusiyyətlərə malik bir çox problemlər yaranmışdır.

Tədqiqatın metodologiyası – müqayisəli və analitik təhlil, sistemli yanaşma.

Tədqiqatın nəticələri – Regional vergi xidmətləri rəsmən mərkəzi vergi xidmətinə tabe olsa da, regional hakimiyyət orqanları onlara təsir göstərmək imkanına malikdir.

Açar sözlər: maliyyə-vergi potensialı, qiymətləndirmə, region, büdcə, iqtisadi-riyazi model.

GİRİŞ

İstənilən dövlətin maliyyə-vergi potensialının müəyyən edilməsi üsulları, maliyyə siyasətinin formalaşması məsələləri iqtisad elminin təstiq olunmamış sahələrindən biridir. Ölkəmizdə vergi potensialının qiymətləndirilməsi üsullarının işlənilib hazırlanması, vergi yükünün regionların vergi potensialına təsirinin qiymətləndirilməsi və onun optimallaşdırılması məsələlərinin həlli tədqiqat işinin məqsədini təşkil edir. Elmi-tədqiqat işində aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilir. Təhlil nəticəsində vergi yükünün parametrlərinin qiymətləndirilməsində vergi potensialından istifadə edilməsi, ölkədə həyata keçirilən vergi siyasətinin nəticələrinin təhlili, vergi potensialının nəzəri-metodoloji əsaslarının öyrənilməsi, vergi potensialına proqnozlaşdırılması və ona təsir edən amillərin müəyyən edilməsi, effektiv vergi rejiminin müəyyən edilməsi və vergi yükünün vergi potensialına təsirinin qiymətləndirilməsi.

Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında ən aktual məsələlərdən biri istehsalı stimullaşdırmaq, eləcə də vergi potensialının artırılmasıdır. Burada əsas yeri regionlarda vergi potensialının qiymətləndirilməsi tutur. Vergi potensialının əsas faktorlardan asılılıq forması əsaslandırılmış şəkildə təqdim edilməlidir. Regionlar arasındakı təbii-iqlim, sosial-iqtisadi şəraitin və son nəticədə vergi potensiallarının böyük dərəcəli differensiasiyası regional vergi potensialının qiymətləndirilməsində müqayisəli metodlardan istifadəni mümkünəşür edir. Regionların vergi potensialının ekonometrik modelləşdirmə metodu ilə hesablanması və regional vergi potensialının qiymətləndirilməsi mexanizminin beynəlxalq təcrübəsini öyrənməklə onun təkmilləşdirilməsi sahəsində təkliflərin hazırlanmasıdır. Regionlara dövlət tərəfindən göstərilən güzəşt və subsidiyalar regionların bərabər imkanların təmin edilməsi baxımından yararlı olsa da təbii ki, problemlər qaçılmazdır. Bu problemin həlli metodlarından biri dövlət büdcəsinə regionlar tərəfindən vergi ödəmələri şəklində daxil olan resursların bir hissəsinin yenidən bölgüsüdür. Maliyyə yardımının obyektiv xarakter daşması və bələdiyyə hakimiyyətinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin stimullaşdırılması baxımından, regionlara maliyyə yardımının ölçüsünü müəyyən etmək üçün vergi potensialı göstəriciləri əsasında olan bazanı nəzərə almaq lazımdır.

Regionların vergi potensialına təsir edən amillərin təhlili, qiymətləndirilməsi və istifadənin təmin edilməsi şərtləri

“Vergi potensialı” anlayışının izahı o potensialın özünün qiymətləndirilməsi metodundan asılıdır. Bununla yanaşı, regionlardakı rayonların vergi potensialı anlayışının formalaşdırılmasında mütləq qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələdə vergi potensialı göstəriciləri büdcələrarası bərabərlik yaradılması məqsədilə istifadə edilir, başqa sözlə regionlar öz ərazilərində dövlət xidmətləri göstərməsi bacarıqlarının bərabərləşdirilməsi. Ona görə də hər bir region üçün vergi potensialının qiymətləndirməsinin nəticəsi bütün inzibati-ərazi vahidlərdə vergi qoyma qaydalarının eyni olması şərti daxilində regional vergi ödəyicilərinin göstərilən dövlət xidmətlərini maliyyələşdirə bilməsi

bacarığını əks etdirməlidir. Vergi potensialının hesablanmasına iki əsas yanaşma mövcuddur: 1. Repräsentativ Vergi Sistemi (RVS) metodu.

2. Potensial vergi öhdəliklərinin dolayı qiymətləndirilməsi metodu.

Müəyyən sahələrin vergi potensialının qiymətləndirilməsi üçün fərqli üsullardan istifadə edilir. Bəzi metodların tətbiqi nəticəsində vergi potensialının qiymətinə təsir edən müəyyən variasiyalar da mümkündür. İstənilən metodun seçimi və tətbiqi metodikasının hazırlanması vergi potensialına qoyulan tələblərə əsaslanmalıdır.

Vergi potensialının hesablamasızamanı ikinci metod regionun vergi ödəyicilərinin potensial vergi öhdəliklərinin dolayı qiymətləndirilməsinə əsaslanır. Bu metod makroiqtisadi göstəricilərdən istifadə etməklə, sahə və ya regionların büdcəyə vergi daxilolmalarını təmin etmək potensialını qiymətləndirilmək imkanı yaradır. Belə olduğu halda standart vergi dərəcəsi makroiqtisadi göstəricilərlə tapılan vergi bazasında (məsələn, ÜDM, əlavə dəyər və ya son məhsul) istifadə olunur. Vergi potensialının qiymətləndirilməsi üçün repräsentativ vergi sistemi metodundan istifadə edən ölkələrin praktikasi göstərir ki, bu metodun təkmilləşdirilməsi nəticə hesabı ilə regionların vergi bazasının qiymətləndirilməsinin dolayı metodundan istifadə olunmasına gətirib çıxarır. Dolayı qiymətləndirmədən istifadə etdikdə RVS metodu öz mahiyyəti etibarilə, vergi potensialının qiymətləndirməsində makroiqtisadi göstəricilərdən istifadə metoduna yaxınlaşır.

Region üçün vergi potensialının qiymətləndirməsinin nəticəsi bütün inzibati-ərazi vahidlərdə vergiqoyma qaydalarının eyni olması şərti daxilində regional vergi ödəyicilərinin göstərilən dövlət xidmətlərini maliyyələşdirə bilməsi bacarığını əks etdirməlidir. Hər iki metodun fərqləndirilməsi müəyyən şərti xarakter daşıyır. Regionların vergi potensialının qiymətinə qoyulan bəzi tələblər baxımında bu metodların üstün və çatışmayan cəhətlərinə baxaq.

Vergi potensialının effektivliyinin bu və ya digər ölçmə meyarı hər şeydən əvvəl regional idarəetmə və iqtisadi agentlərdən asılı olmayaraq müəyyən edilməsidir. Buna “əks əlaqə effekti”nin olmaması deyilir. Əks əlaqə effekti o vaxt olur ki, vergi potensialının qiymətləndirilməsində istifadə edilən vergi bazası göstəriciləri regional idarəetmə və iqtisadi agentlərdən asılı olur. Bu əks əlaqə effektinin aradan qaldırılması vergi potensialının qiymətləndirilməsi metodikasının hazırlanmasının vacib məsələlərindən biridir. Onun istifadə edilən metodlardan asılı olaraq yaranmasına səbəb isə xüsusi halda iqtisadiyyatda dövlət və özəl sektorun münasibətlərində dəyişiklik ola bilər. İqtisadi aktivliyin vergi potensialına, yəni vergi bazasının dəyişməsinə və vergi gəlirlərinin büdcəyə axını səviyyəsinə təsir göstərən göstəricinin tədqiq edilməsi də çox vacib məsələlərdəndir. Belə göstərici kimi ÜDM-n öyrənilməsi və istifadəsi mümkündür. Belə olduğu halda aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır: ÜDM-nin həm rüblük, həm də illik qiymətləndirilməsi dəfələrlə yenidən işlənir, düzəlişlər isə 20,0 %-ə kimi olur və rüblük dəyər illik dəyərlə eynilik təşkil etmir; Dövlət büdcə vergi daxilolmalarının səviyyəsinə ixracatçı müəssisələrin ödədikləri Əlavə Dəyər Vergisinin əvəz olunması da müəyyən təsir göstərir; İnflyasiya vergi potensialı, eləcə də büdcə vergi daxilolmalarının dinamikasına xüsusi təsir göstərir. İqtisadiyyatda qiymətlərin bərabər olmayan artımı məhsuluna və istehlak üçün xərclərə təsir edir. Buna əsasən mənfəət vergisi, Əlavə Dəyər Vergisinin üçün hesablanmış ödəmələrinin dəyərsizləşməsi verir. Burda inflyasiyanın vergi potensialına təsiri ayrı-ayrı vergilərin bəyan edilməsi və alınması metodologiyasından asılıdır. Qiymətlərin artımı dövlət büdcəsinə yığılan vergilərin həcminə müsbət və mənfi təsir göstərə bilər. Burda inflyasiya prosesinin dövlət büdcəsi gəlirlərinə başqa, təsiri də mövcuddur. Vergilərin hesablanması və dövlət büdcəsinə alınması arasında olan zaman kəsiyində vergi daxilolmalarının müəyyən dərəcədə inflyasiyaya uğraması qeyd olunur. Vergi potensialının ekonometrik üsullarla qiymətləndirilməsi məsələlərinə baxaq. Vergi potensialının qiymətləndirilməsinin dəqiqliyi və məlumatlara dair irəli sürülən sərt tələblərin arasında yeganə kompromis variant – reqressiya təhlilinin istifadəsi ilə reallaşdırılan repräsentativ vergi sistemi üsuludur ki, həmin üsul vergi bazalarını xarakterizə edən dolayı göstəricilərin və qeyri-vergi gəlirlərinin istifadəsinə əsaslanır.

Qeyri-vergi gəlirləri ifadəsi altında əhalinin gəlirləri, pərakəndə satış dövriyyəsi, ümumi regional məhsul və ya adambaşına düşən sənaye və aqrar sektorların məhsullarının həcmidir. Bu üsul müxtəlif vergi bazalarını xarakterizə edən aqreqasiyalı (ümumiləşdirilmiş) və dezaqreqasiyalı (mikro səviyyəli) məlumatların istifadəsinə şərait yaradır. Göstəricilərin sayı və məlumatların

dezaqreqasiya səviyyəsi çox olarsa, qiymətləndirmənin dəqiqliyi yüksək olar. Lakin hələ bunlarla yanaşı intensiv təhlil və məlumatların çoxsaylı olması tələb olunur. Bilavasitə regionların vergi potensialının dəyərləndirilməsinə keçərək, vergi öhdəliklərinin işgüzar aktivliyinin əsas göstəricisindən – ÜRM-dən asılılığını araşdıraraq. İzah olunan dəyişən vahidi – cari ilin vergi öhdəliklərinin ümumi məbləği – region tərəfindən ölkənin ərazi büdcəsinə keçirilən vergi ödənişlərinin ümumi məbləği + vergi ödənişləri üzrə borcların artması kimi müəyyənləşdirək.

ÜRM əsasında vergi potensialının qiymətləndirilməsi. Vergi öhdəliklərinin ÜRM-un miqdarından asılılığını qiymətləndirək: $VÖPQ_i = A_0 + A_1 \text{ÜRM}_i + O_i$ (1)

Burada: $VÖPQ_i$ – i regionunun vergi öhdəliklərinin cəmidir (vergi daxilolmaları i regionunun ərazi büdcəsinə olan borclarının artımı); ÜRM_i – i regionunun ümumi məhsulu; O_i – səhvlər, reqressiya qalığı; A_0 və A_1 – əmsallar, reqressiya tənliyinin parametrləri.

Bu tənlik regionların vergi potensialının ən sadə qiymətləndirmə modelidir. Reqressiya əmsallarını qiymətləndirərək, vergi öhdəliklərinin nəzəri kəmiyyətini hesablaya bilərik ki, həmin kəmiyyətlər regionların vergi potensialının qiyməti sayıla bilər. İqtisadi-riyazi modelin əsasında duran şərt – müxtəlif regionlar üzrə ÜRM-də müxtəlif vergilərin vergi bazalarının sabitliyi və ya vahid vergi dərəcəsidir (bu ÜRM-ə bərabər vergi yükünü təmin edir). A əmsalı ƏDV-nin səmərəlilik dərəcəsinə – ümumi regional məhsulda vergilərin payını ifadə edir.

İqtisadi-riyazi modelə müvafiq olaraq, əgər, $\text{ÜRM}_i = - (A_0/A_1)$ (2)

onda, i regionunun vergi öhdəlikləri yoxdur. Beləliklə, bu vahid ÜRM-in vergilər tutulmayan minimal səviyyəsini əks etdirir. Əlavə dəyər əmək haqqı ödənilmədən və gəlir əldə edilmədən reallaşdırıla bilməz. Deməli, vergi öhdəlikləri də yaranmalıdır. Bununla bağlı olaraq mövcud münasibət mənfi olmalıdır. Bu, regionda mənfəət vergi öhdəliklərinin yaranmasını istisna edir. Reqressiya tənliyinin əmsallarının hesablanması üçün informasiya bazası vardır. Bu onu göstərir ki, hesablamaları aparmaq üçün reprezentativ informasiya bazası mövcuddur.

Budcə gəlirlərinin həcm və strukturunda edilən dəyişikliklər digər sosial-iqtisadi göstəricilərin dinamikasına mühüm təsir edir. Bazar münasibətlərinin eləcədə budcə əməliyyatlarının aparılmasının vacib məsələləri kimi onların proqnozlaşdırılmasıdır. Proqnozlaşdırma ehtimalı xarakter daşıdığından burada əsasən ekonometrik iqtisadi-riyazi modelləşdirmə, dezaqreqasiya metodlarından istifadə olunur. Vergi siyasətinin bütün parametrlər üzrə optimallaşdırılması səmərəli iqtisadi tədqiqatların, eləcədə empirik yanaşma olaraq müəyyən oluna bilər. Bu baxımdan, budcə-vergi üzrə iqtisadi tədqiqatların gücləndirilməsi vacib hesab olunur.

Fiskal siyasətin effektiv həyata keçirilməsini təmin etmək üçün bunlar nəzərə alınmalıdır: vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılması iqtisadi-riyazi modelini təkmilləşdirmək və bu prosesi keyfiyyətli həyata keçirmək məqsədilə real informativ-məlumat sistemini təsis etmək; dövlət vəsaitindən səmərəli istifadəni, budcə xərclərinin strukturunun təkmilləşdirilməsini və xərclərin şəffaflığının artırılmasını təmin edən qanunvericilik bazasının formalaşdırılmasını davam etdirmək; kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi üçün hazırlanmış proqramların maliyyələşdirilməsində budcənin rolunu və bu istiqamətə vəsait qoyuluşunu artırmaq; dövlətin xəzinədarlığı vasitəsilə budcə təşkilatları xərclərinin idarə edilməsi potensialını artırmaq, budcə vəsaitlərinin təyinatı üzrə düzgün xərclənməsi üzərində dövlət maliyyə nəzarətini daha da gücləndirmək; vergi ödəyicilərinin fəaliyyətini təşviq etmək üçün həyata keçirilən stimullaşdırıcı tədbirləri davam etdirmək; budcə kəsirini inflyasiya yaratmayan mənbələr hesabına maliyyələşdirmək; dövlət budcəsi kəsirinin tədricən azaldılması siyasətini davam etdirmək və bu kəsiri iqtisadiyyatın stimullaşdırılması həddində saxlamaq; ÜDM-un strukturuna və sahə quruluşuna uyğun budcə gəlirlərinin artımını təmin etmək; dövlətin qısamüddətli istiqraz və rəqələri bazarını daha da inkişaf etdirmək, dövlətin qiymətli kağızlar bazarında investorların iştirakını genişləndirmək və qiymətli kağızlara olan tələbatı artırmaqla normal rəqabət prinsipləri əsasında faiz dərəcələrinin aşağı düşməsinə şərait yaratmaq; potensial gəlirlərin budcəyə daxilolma əmsalının yüksəldilməsinə nail olmaq. Vergilər arasında mühim yeri olan əlavə dəyər vergisinin tətbiqi qaydaları təkmilləşdiriləcək, habelə idxalda ƏDV-dən azadolmalar minimuma endiriləcəkdir. Eləcədə, cəmiyyətdə vergi mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə əhəlinin maarifləndirilməsi gücləndiriləcəkdir. Bu inkişaf planında budcə xərcləri də diqqətdən yayınmamış, bu sahədə aşağıdakı istiqamətlər üzrə tədbirlərin həyata

kecirilməsi nəzərdə tutulmuşdur: budcə xərclərinə nəzarətin gücləndirilməsi; budcə prosesinin şəffaflığının artırılması; budcə xərclərinin sağlamaşdırılması. Dövlət budcəsinin xərclərinin sağlamaşdırılması üzrə icmal budcə xərclərinin strukturu təhlil edilərək lazımlı dəyişikliklər ediləcək, icmal budcənin qeyri-neft kəsinin ÜDM-də xüsusi cəkisinin kəskin artmasına yol verilməyəcək, budcə xərcləri proqnozlaşdırılarkən və müəyyənləşdirilərkən həyata keçiriləcək məqsədli proqramların maliyyələşməsi nəzərə alınacaqdır. Həmcinin, budcə xərclərinə normativ maliyyələşmə prinsipinin tətbiqi təmin edilməsi üzrə zəruri tədbirlər görülməkdir. Budcə prosesində tam şəffaflığın əldə edilməsi dövlət satınalmaları sahəsində qanunvericilik bazası təkmilləşdiriləcək, informasiya təminatı gücləndiriləcək, electron satınalmaların tətbiqinə başlanılacaq, onun monitorinq sistemi gücləndiriləcək, habelə budcə xərclərinin hesablanması zamanı istifadə olunan norma və standartların beynəlxalq norma və standartlara inteqrasiyası istiqamətində tədbirlər görülməkdir. Budcə vəsaitlərinin sərf edilməsinə nəzarətin gücləndirilməsi əyn qanunvericilik bazası təkmilləşdiriləcək, budcə prosesində perspektiv maliyyə planının rolu artırılacaq, eləcə də muntəzəm planlı təftiş və təhlillər aparılması yolu ilə budcə vəsaitləri üzərində maliyyə nəzarəti daha da gücləndiriləcəkdir.

Büdcələrin və büdcədən kənar fondların balanslaşdırılması və xərclərinin ixtisarı sayəsində yaratmaq mümkündür. Vergi yığımlarının ümumi səviyyəsinin artırılmasına vergi cəlbətmə bazasının genişləndirilməsi, vaxt keçmiş borcların ixtisarı, maliyyə nəzarətinin gücləndirilməsi hesabına əldə oluna bilər. Vergi ayırmalarının aşağı səviyyədə olması təkcə vergi ödəyicilərinin mövcud qanunvericilikdəki boşluqlardan istifadə edərək vergilərin ödəməkdən yayınmaları ilə deyil, həmçinin ÜDM real həcmnin azalması nəticəsində vergi qoyma bazasının azalması ilə izah olunur. Vergi yığımlarının artırılmasına vergiyə cəlbətmə bazasını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirmədən əldə etmək qeyri-mümkündür. Onun genişləndirilməsinə əhalinin real gəlirlərinin artırılmasından başlamaq lazımdır. Bu isə bazarın fundamental probleminin həllini tələb edir. İşçi qüvvəsi əmtəəsinin dəyəri onun faktiki bazar qiymətinə uyğun olmalıdır.

Dövlət budcəsi kəsinin qiymətli kağızlarının emissiyası hesabına maliyyələşdirilməsi dövlət borcunun idarə olunmasının çətinləşməsinə səbəb ola bilər. Budcə mexanizminin gələcəkdə təkmilləşdirilməsinə ehtiyacı vardır: budcə qurumlarının maliyyələşdirilməsi mexanizminin yenidən qurulması; budcə sisteminin həlqələri arasında xərc səlahiyyətlərinin və gəlir mənbələrinin dəqiq sərhədlərinin müəyyən edilməsi; nominal vergi yükünün yüksək səviyyəsi; budcə planlaşdırılmasının qısa müddətli olması və onun orta müddətli iqtisadi siyasətin vəzifələri ilə uyğunsuzluğu; maliyyə ehtiyatlarının faktiki həcmi ilə qanunvericiliklə təyin edilmiş dövlət öhdəliklərinin həcmi arasında olan uyğunsuzluğun saxlanması; budcənin xarici iqtisadi amillərdən asılılığının sıradan çıxarılması və s. əsas şərtidir. Qapalı iqtisadiyyatda budcə kəsinin iki mənbədən maliyyələşdirmək olar: 1. Əhalidən və Mərkəzi Bankdan borcalmaqla. 2. Vergilər vasitəsilə stimullaşdırmaq həm fərdi istehsal səviyyəsində, həm də makro səviyyədə iqtisadi artıma əsasən toplanan vəsaitlərin investisiya edilməsi hesabına əldə olunur.

Istehsal imkanlarının genişləndirilməsi üçün istifadə olunması istiqamətində bütün kapital xərclərin məcmusu investisiya fondunu yaradır. Vergi daxilolmalarında makro səviyyədə onun mənbəyi kimi qismən çıxış edir. Investisiyalar çox olsa və onlardan effektiv istifadə edilsə, iqtisadi artım dərəcəsi optimal hesab edilir. Bu baxımdan investisiyaları iqtisadi artımın mühərriki adlandırmaq olar. “Vergi potensialı” özünün qiymətləndirilməsi metodundan asılıdır. Eləcədə, regionlardakı rayonların vergi potensialının formalaşdırılmasında vergi potensialı göstəriciləri budcələrarası bərabərlik yaradılması məqsədilə istifadə olunur kimi yanaşılmalıdır. Regionlar öz ərazilərində dövlət xidmətləri göstərməsi bacarıqlarının bərabərləşdirilməsi kimi başa düşülməlidir. Bu baxımdan region üçün vergi potensialının qiymətləndirməsinin nəticəsi bütün inzibati-ərazi vahidlərdə vergi qoyma qaydalarının eyni olması şərti daxilində regional vergi ödəyicilərinin dövlət xidmətlərini maliyyələşdirə bilməsi bacarığını əks etdirməlidir. Vergi potensialının səmərəliliyinin ölçü meyarı regional idarəetmə və iqtisadi agentlərdən asılı olmayaraq müəyyən edilməsidir. Buna “əks əlaqə effektinin” olmaması da deyilir. Əks əlaqə effektiv vergi potensialının qiymətləndirilməsində istifadə edilən vergi bazası göstəriciləri regional idarəetmə və iqtisadi agentlərdən asılı olur. Bu əks əlaqə effektinin aradan qaldırılması vergi potensialının qiymətləndirilməsi

məsi metodikasının hazırlanmasının vacib məsələlərindən biridir. Onun istifadə edilən metodlarından asılı olaraq yaranmasına səbəb xüsusi halda iqtisadiyyatda bütün sektorların (dövlət və özəl) münasibətlərində dəyişikliklərin olmasıdır.

Maliyyə potensialı ölkənin maliyyə resurslarının məcmusunu təşkil edirsə, vergi potensialı onun müəyyən tərəfini özündə göstərir. Vergi potensialı vergitutma obyektinin mümkün olan potensialının ümumi məbləğidir. Bu isə ölkədə bütün vergi və ödənişlərin qiymətləndirilməsinin əsası kimi qəbul edilir. Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşmasına təsiri nöqteyi-nəzərindən həmçinin maliyyə-vergi potensialı anlayışları bir-birindən fərqlənir. Əgər vergi potensialı büdcə vergi gəlirlərinin formalaşması mənbəyinin əsasını təşkil edirsə, maliyyə potensialı həm vergi və qeyri-vergi büdcə gəlirlərinin bazasını birləşdirir. Digər tərəfdən, maliyyə potensialı büdcə məqsədləri üçün maliyyə bazarlarında borlanmanın həyata keçirilməsinin imkanlarını əks etdirir.

İqtisadiyyatda qiymətlərin bərabər olmayan artımı məhsul və onun satışına çəkilən xərclərə təsir edir. Burada inflyasiyanın vergi potensialına təsiri ayrı-ayrı vergilərin bəyan edilməsi və alınması metodologiyasından asılıdır. Qiymətlərin artımı dövlət büdcəsinə alınan vergilərin həcminə təsir (müsbət və ya mənfi) göstərə bilər. İnflyasiya prosesinin dövlət büdcəsi gəlirlərinə təsiri ola bilər. Belə ki, vergilərin hesablanması və dövlət büdcəsinə alınması arasında olan zaman kəsiyində vergi daxilolmalarının müəyyən dərəcədə inflyasiyaya uğraması qeyd olunur. İqtisadi inkişafı təmin etmək və böhran hallarını aradan qaldırmaq üçün hər bir ölkənin hökuməti iqtisadiyyata dövlət təsiri sistemində olan bütün üsullardan istifadə edirlər. Keçən əsrin 50-ci illərindən sonrakı dövrdə iqtisadi inkişafın üç əsas iqtisadi-riyazi modellərindən istifadə edilirdi ki, onların hər birində iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinə və bu prosesdə vergilərin roluna yer ayrılırdı. Məqsəddən asılı olaraq vergi tənzimlənməsi üsulları 4 qarşılıqlı əlaqəli sahəyə bölünür:

1. Büdcə-vergi balanslaşdırılması. 2 Vergi güzəştləri sistemi.
3. İnzibati təsir. 4. Sanksiya tədbirləri.

Fiskal funksiya vergilərin əzəli funksiyasıdır və vergiqoyma nəzəriyyəsində kifayət qədər öyrənilmişdir. Bütün tədqiqatçılar tərəfindən bu funksiya konkret şəxslərin və təsərrüfat subyektlərinin gəlirlərinin bir hissəsinin dövlətin xeyrinə özgəninkiləşdirilməsi kimi şərh edilir. Fiskal siyasət hökumət xərcləri və vergi ilə əlaqədarstabiləşdirmə prosesidir və müəyyən dərəcədə dövlət xərclərinin xərclərinin, yəni dövlət idarə və orqanlarının, institutlarının saxlanması və s. dinamikasından asılıdır. Bilavasitə regionların vergi potensialının dəyərləndirilməsinə keçərək, vergi öhdəliklərinin işgüzar aktivliyinin əsas göstəricisindən – ÜRM-dən asılılığını araşdıraraq. İzah olunan dəyişən vahidi – cari ilin vergi öhdəliklərinin ümumi məbləği – region tərəfindən Azərbaycan Respublikasının ərazi büdcəsinə keçirilən vergi ödənişlərinin ümumi məbləği + vergi ödənişləri üzrə bələdlərin artması kimi müəyyənə bilərik.

Vergi öhdəliklərinin ümumi regional məhsulun miqdarından asılılığını qiymətləndirək:

$$Y_i = X_o + X_1 K_i + P_i \quad (3)$$

Burada: i – i regionunun vergi öhdəliklərinin cəmidir (vergi daxilolmaları i regionunun ərazi büdcəsinə olan borclarının artımı); K_i – i regionunun ümumi məhsulu; P_i – səhvlər, reqressiya qalığı; X_o və X_1 – əmsallar, reqressiya tənliyinin parametrləri.

Bu tənlik regionların vergi potensialının ən sadə qiymətləndirmə modelidir. Reqressiya əmsallarını qiymətləndirərək, vergi öhdəliklərinin nəzəri kəmiyyətini hesablaya bilərik ki, həmin kəmiyyətlər regionların vergi potensialının qiyməti sayıla bilər. İqtisadi-riyazi model əsasında qarşıda duran şərtmüxtəlif regionlar üzrə ÜRM-də (K_i -də) müxtəlif vergilərin vergi bazalarının sabitliyi və ya vahid vergi dərəcəsidir, bu ÜRM-ə (K_i -də) bərabər vergi yükünü təmin edir). X əmsalı ƏDV-nin səmərəlilik dərəcəsinə – ÜRM-da vergilərin payını ifadə edir.

İqtisadi-riyazi modelinə müvafiq olaraq, $K_i = -(X_o/X_1)$ (4)

onda, i regionunun vergi öhdəlikləri yoxdur. Beləliklə, bu vahid ÜRM-in (K_i -in) vergilər tutulmayan minimal səviyyəsini əks etdirir. İqtisadi mahiyyətinə görə, əlavə dəyər əmək haqqı ödənilmədən və gəlir əldə edilmədən reallaşdırıla bilməz. Deməli, vergi öhdəlikləri də yaranmalıdır. Mövcud münasibət mənfi olmalıdır. Bu, regionda mənfəətdən vergi öhdəliklərinin yaranmasına istisna edir. Reqressiya tənliyinin əmsallarının hesablanaraq tapılması mümkün informasiya bazası mövcuddur: respublikanın 65 rayonu üzrə müxtəlif sosial-iqtisadi inkişaf göstəricilərini istifadə

etmək olar.

Hesablamaları aparmaq üçün representativ informasiya bazası vardır. Ölkəmizin iqtisadiyyatının müasir şəraitdə tarazlı inkişaf istiqamətlərinin təmini maliyyə və vergi potensialının formalaşma problemlərinin, onların qarşılıqlı əlaqələrinin tədqiqi aktual məsələ kimi qarşıda durur. Bu zaman regionun büdcəsinin gəlirlərinin əsasını təşkil edən vergi potensialına diqqət olmalıdır. Regionun mövcud vergi potensialının qiymətləndirilməsi və dinamikasının perspektiv proqnozlaşdırılması zamanı bu anlayışın iki aspektini fərqləndirmək lazımdır: dar və geniş mənada vergi potensialı. Sosial-iqtisadi həyatda baş verən ziddiyyətlərin aradan qaldırılması üçün vergi sisteminin inkişaf prosesində təkmilləşdirilməsi zərurəti meydana çıxır. Regionun fiskal potensialını hesablamaq üçün bir neçə üsul vardır:

I. Həmin məqsədlə faktiki yığılan daxilolmaların göstəricisindən istifadə etmək mümkündür. Hazırda ölkəmizdə regionların fiskal potensialının meyarı olaraq baza ilində faktiki yığılan gəlirlərin göstəricisindən götürülür.

II. Əhalinin adambaşına olan gəlir göstəricisi fiskal potensialın nisbi səviyyəsinin əsas göstəricisidir. Adambaşı gəlir göstəricisindən artıq uzun illərdir ki, dünyanın bir çox ölkəsində fiskal potensialın nisbi meyarı kimi həyata keçirilir.

III. Fiskal potensialı ÜRM-n göstəricisi vasitəsi ilə ölçmək olar.

IV. Regionun ümumi vergi ödəyən ehtiyatlarının səviyyəsidir.

V. “Representativ vergi sistemidir”.

VI. Representativ vergi sisteminin regressiya təhlili ilə birgə istifadəsindən ibarətdir.

Alternativ üsulları təhlil edərkən, ilk növbədə, onların praktiki əhəmiyyətini araşdırmaq lazımdır. Hal-hazırda Azərbaycanda regionların fiskal potensialını ölçən meyar kimi baza ilində faktiki yığılan ödəmələr göstəricisi götürülür ki, həmin göstərici baza ilindən sonra olan qanunvericilik dəyişikliklərinə görə korreksiya olunur. Baza ilinin məlumatından istifadə etmək prinsipi regionlarda yanlış stimulların əmələ gəlməsinin qarşısını alır, yəni regionları vergiləri azaltmağa sövq etmir, çünki transfertlərin həcmi bu halda cari ildə regionda yığılan ödəmələrin həcmindən asılı olmur. Lakin baza ilinin göstəricilərinin sonrakı illərdə baş verən dəyişikliklərə görə korreksiya edilməsi prinsipi heç də mükəmməl və obyektiv deyil və beləliklə, büdcələrarası transfertlərin müəyyənləşdirilməsi sistemi də tam dəqiq və “şəffaf” ola bilməz. Baza ilinin məlumatlarından istifadə olunması üsulu gələcəkdə regionlarda yanlış stimullar da yarada bilər: cari ildə ciddi fiskal söylər göstərməyən regionlar gələcəkdə belə “siyasətin” xeyrini də görə bilər.

Fiskal potensialın meyarı kimi istifadə olunan həmin göstəricinin üstünlüyü göstərici üzrə məlumatları əldə etmək çox asandır. Azərbaycan Respublikası DSK hər il regionlar üzrə əhalinin orta adambaşına gəliri haqqında məlumatı dərc edir. Həmin göstəricinin mənası son dərəcə aydın və obyektivdir və nəzəri baxımdan, bunun çox mühüm üstünlüyü vardır. Hətta xüsusi iqtisadi təhsili olmayan insanlar belə intuitiv olaraq başa düşürlər ki, adambaşına düşən orta gəlir göstəricisi necə hesablanır və niyə onu regionun fiskal potensialının nisbi səviyyəsinin münasib göstəricisini götürmək mümkündür. Əgər orta gəlir göstəricisinin dəqiqliyi problemini qırağa qoysaq belə, bu göstərici regionun büdcə gəlirlərini generasiya etmək qabiliyyətini tam əks etmir. Məsələn, həmin göstərici, regionun hakimiyyətinin qeyri-rezidentlərə məxsus olan iqtisadi ehtiyatlara vergi qoymaq səlahiyyətini nəzərə almır.

Təcrübədə ÜRM göstəricisində əsas yeri regionda yaşayan fiziki şəxslərin gəliri tutacaq, çünki regionun əksər sakinləri yaşadığı yerdə işləyir. Bundan başqa, ÜRM həm də həmin regionda vergi ödəməli olan qeyri-rezidentlərin gəlirini daxil edir. Adambaşına düşən orta gəlir göstəricisindən fərqli olaraq, Buradan demək olar ki, ÜRM, fiskal potensialı ölçmək üçün adambaşına düşən orta mənfəət göstəricisindən daha münasib meyar olsa da, burada regionun real vergi ödəyən ehtiyatları və ÜRM arasında müəyyən uyğunsuzluqlar mövcuddur. Həmin uyğunsuzluqları aradan qaldırmaq söyləri daha bir göstəricinin yaranmasına gətirdi. Bu, regionun “ümumi vergi ödəyən ehtiyatlar göstəricisidir”. Ümumi vergi ödəyən ehtiyatlar göstəricisinin təklif edilməsi onunla bağlı idi ki, ÜRM regiondakı təsərrüfat fəaliyyətinin ümumi həcmi kifayət qədər əks etsə də, bəzi mərkəzi vergilərin və mərkəzi büdcədən regionun fiskal potensialına ayrılan transfertlərin təsirini nəzərə almır. ÜRM-i ÜVE-yə çevirmək üçün bəzi dəyişiklikləri etmək

lazımdır. ÜVE-nin fiskal potensial göstəricisi olaraq, o, ÜRM ilə müqayisədə regionun vergi ehtiyatlarının həcmi daha dəqiq göstərir. Nöqsanları isə ÜRM çatışmamazlığı ilə eynidir və həmin göstəricinin çıxarılması üçün külli miqdarda məlumat tələb olunur. Prinsip etibarilə ÜVE müəyyən vaxt ərzində ölkəmizdə öz istifadəsini tapacaq, lakin hazırda onun tapılmasına iazım olan məlumatlar ümumiyyətlə yox dərəcəsindədir. Dolayısı vergilərin əsas komponentləri–sosial sığorta və təqaüd fondlarına ayrılan vəsaitlərdir. Regionların fiskal potensialını maksimal dərəcədə dəqiq əks etdirən göstəricini tapmaq məqsədilə, RVS region və yerli büdcələrə daxil olan bütün vergi və qeyri-vergi ödəmələrini nəzərdə tutmalıdır. Region üzrə RVS-nə daxil edilən ödənişlər bütün yerli vergiləri, eləcə də qeyri-vergiləri–nəqliyyat vasitələrinin sahiblərindən tutulan vergi, lisenziya ödəmələri, qeydiyyat rüsumları, müxtəlif icazələr üçün tutulan ödəmələr, kommunal xidmətlərə görə ödənişləri və müxtəlif cərimələri əhatə etməlidir. Müxtəlif regionlarda həmin vergi və qeyri-vergi ödəmələrinin tərkibi fərqlidir. Regional hakimiyyətin sərəncamında olan müəssisələrin gəliri də regionun fiskal potensialını artırır və buna görə həmin gəlirlər də fiskal potensialın dəyərləndirilməsində nəzərə alınacaq gəlir mənbələrinə daxil edilməlidir. İnformasiya mənbələrinin tərkibi, eləcə də məlumatlar hər vergi komponenti üçün vergi bazasının seçilməsi barədə qərar qəbul etməzdən əvvəl diqqətlə yoxlanılmalıdır. Həmin göstərici üzrə məlumatlar Azərbaycan Respublikası DSK tərəfindən dərc edilir. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin regional şöbələri tərəfindən qeydiyyatdan alınan mal dövriyyəsi həcmi, təbii ki, vergi müfəttişlərinin nə dərəcədə səmərəli işləməsindən, onların keçirdiyi yoxlamaların keyfiyyətindən asılıdır. Bundan başqa, regional vergi xidmətləri rəsmən mərkəzi vergi xidmətinə tabe olsa da, regional hakimiyyət orqanları onlara təsir göstərə bilər. Reprezentativ vergi sisteminin komponentlərini ölçmək üçün göstəriciləri seçdikdə bu növ problemlərdən qaçmaq lazımdır. Əgər orta gəlir göstəricisinin dəqiqliyi problemini qırağa qoysaq belə, bu göstərici regionun büdcə gəlirlərini generasiya etmək qabiliyyətini tam əks etmir. Məsələn, həmin göstərici, regionun hakimiyyətinin qeyri-rezidentlərə məxsus olan iqtisadi ehtiyatlara vergi qoymaq səlahiyyətini nəzərə almır. Təsəvvür edək ki, regionda turizm güclü inkişaf edib. Belə region, büdcə daxilolmalarının eləcə də əksər hissəsini turistlərin həmin ərazidə sərf etdiyi xərclərin hesabına yığa bilər. Regionun büdcəsində mövcud olan bu növ əlavə gəlir mənbələri regionun əhalisinin gəlirlərində əks olunmaya da bilər. Regionun fiskal potensialını ölçmək məqsədilə istifadə olunan orta adambaşına düşən gəlir göstəricisinin nöqsanı heç də hər zaman regionun ixtiyarında olan ümumi vergi bazasının nisbi həcmi adekvat şəkildə əks etdirmir. Bu göstəricinin ölkəmizdə ən çətinliyi, adambaşına düşən orta gəlirlər üzrə məlumat mütləq şəkildə dərc olunsa da, həmin informasiyanın dəqiqliyi şübhə doğurur. Təkcə kölgə iqtisadiyyatının mövcudluğu ilə bağlı deyil. İqtisadi baxımdan Azərbaycan kimi ölkədə həmin göstəricinin müəyyən olunmasının texniki çətinliyindədir. Təcrübədə ÜRM göstəricisində əsas yeri regionda yaşayan fiziki şəxslərin gəliri tutacaq, çünki regionun əksər sakinləri yaşadığı yerdə işləyir. Bundan başqa, ÜRM həm də həmin regionda vergi ödəməli olan qeyri-rezidentlərin gəlirini daxil edir. Adambaşına düşən orta gəlir göstəricisindən fərqli olaraq, ÜRM həm də mehmanxana xidmətləri üçün və region ərazisində edilən bazarlıq üçün sərf olunan vəsaitləri də əks etdirir. Daha yığcam olmasına baxmayaraq, fiskal potensialın kriteriyası kimi istifadə olunan ÜRM-in də müəyyən nöqsanları var. İş orasındadır ki, müxtəlif vergi bazalarından müxtəlif dərəcələrə görə vergi tutulur, ÜRM isə, sadəcə olaraq, regionun iqtisadi ehtiyatları tərəfindən əlavə edilən bütün dəyərlərin cəmidir. Eyni zamanda, ÜRM-nun hesablanması çətin bir prosesdir. Burada böyük həcmdə məlumatların istifadəsi tələb olunur ki, onlar böyük gecikmə ilə (iki ilə yaxın) dərc edilir. ÜRM-in digər çatışmazlığı, Azərbaycan Respublikasında vergilərin struktur xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Hazırda müəssisənin mənfəət vergisi, fəaliyyət yerində deyil, qeydiyyat yerində ödənilir. Bununla bağlı olaraq fiskal potensial və ÜRM arasında müəyyən fərq yaranır. Digər ölkələrdə müəssisələrin gəliri onun fəaliyyət göstərdiyi bütün regionlar üzrə yayılır və həmin “yayım” düsturların əsasında tapılır və düsturlarda istehsal vahidlərinin yerləşməsi, satışların ərazi və digər bu kimi amillər nəzərdə tutulur. Buradan müəyyən etmək mümkündür ki, ÜRM, fiskal potensialı ölçmək üçün adambaşına düşən orta mənfəət göstəricisi daha münasib meyar olsa da, regionun real vergi ödəyən ehtiyatları və ÜRM arasında müəyyən uyğunsuzluqlar mövcuddur. Həmin uyğunsuzluqları aradan qaldırmaq səyləri daha bir göstəricinin yaranmasına gətirdi. Bu, regionun “ümumi

vergi ödəyən ehtiyatlar göstəricisidir". Ümumi vergi ödəyən ehtiyatlar göstəricisinin təklif edilməsi onunla bağlı idi ki, ÜRM regiondakı təsərrüfat fəaliyyətinin ümumi həcmi kifayət qədər əks etsə də, bəzi mərkəzi vergilərin və mərkəzi büdcədən regionun fiskal potensialına ayrılan transfertlərin təsirini nəzərə almır. Prinsip etibarilə ÜVE müəyyən vaxt ərzində ölkəmizdə öz istifadəsini tapacaq, lakin hazırda onun tapılması üçün istifadə edilən məlumatlar ümumiyyətlə yox dərəcəsindədir. Dolayı vergilərin əsas komponentləri – sosial sığorta və təqaüd fondlarına ayrılan vəsaitlərdir. Regionların fiskal potensialını maksimal dərəcədə dəqiq əks etdirən göstəricini tapmaq, RVS region və yerli büdcələrə aid bütün vergi və qeyri-vergi ödəmələrini nəzərə almalıdır. Hər bir region üzrə RVS-nə daxil edilən ödənişlər bütün yerli vergiləri, eləcə də qeyri-vergiləri nəqliyyat vasitələrinin sahiblərindən tutulan vergi, lisenziya ödəmələri, qeydiyyat rüsumları, müxtəlif icazələr üçün tutulan ödəmələr, kommunal xidmətlərə görə ödənişləri və müxtəlif cərimələri əhatə etməlidir. Müxtəlif regionlarda həmin vergi və qeyri-vergi ödəmələrinin tərkibi fərqli olması variantı mümkündür. Eyni zamanda regional hakimiyyətin sərəncamında olan müəssisələrin gəliri də regionun fiskal potensialını artırır və buna görə həmin gəlirlər də fiskal potensialın dəyərləndirilməsində nəzərə alınacaq gəlir mənbələrinə daxil edilməlidir. İnformasiya mənbələrinin tərkibi, eləcə də məlumatlar hər vergi komponenti üçün vergi bazasının seçilməsi barədə qərar qəbul etməzdən əvvəl diqqətlə yoxlanılmalıdır. Həmin göstərici üzrə məlumatlar Azərbaycan Respublikası DSK tərəfindən dərc edilir. Azərbaycan Respublikası DSK-nin regional şöbələri tərəfindən qeydiyyatı alınan mal dövriyyəsi həcmi, təbii ki, vergi müfəttişlərinin nə dərəcədə səmərəli işləməsindən, onların keçirdiyi yoxlamaların keyfiyyətindən asılıdır. Bundan başqa, regional vergi xidmətləri rəsmən mərkəzi vergi xidmətinə tabe olsa da, regional hakimiyyət orqanları onlara təsir göstərmək imkanına malikdir. Reprezentativ vergi sisteminin komponentlərini ölçmək üçün göstəriciləri seçdikdə bu növ problemlərdən qaçmaq lazımdır.

NƏTİCƏ

1. Araşdırmalar göstərir ki, Respublikamızda budcə-vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi naminə mühüm addımlar atılır, böyük nailiyyətlər əldə edilir. Aşağıda qeyd edilən təkliflərin həyata keçirilməsinin də bu istiqamətdə uz tohivə-sini verəcəyi fikrindəyik:

2. Budcə təşkilatlarının və idarəetmə orqanlarının sayının azaldılması.
3. İstehsalın genişləndirilməsi baxımından optimal pul-kredit siyasətinin aparılması.
4. Daxili bazarın qorunmasını təmin edən çevik gömrük-vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi.
5. Vergi bazasının mütəmadi olaraq genişləndirilməsi.
6. Vergidənyayınma hallarına qarşı mubarizənin daha da gücləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı 1995. (24.08.2002 və 18. 03. 2009-cu illər əlavə və dəyişikliklərlə).
2. "Dövlət Büdcəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu (2009-cu il 19 iyun).
3. www.maliyye.gov.az
4. www.economy.gov.az

Кафаров А.А.

Главный научный сотрудник ИЭ НАНА, д.э.н.

Выявление и оценка реального фискального потенциала местных бюджетов

Резюме

Цель – В результате экономических реформ, проводимых в Азербайджанской Республике на современном этапе развития, возникает много проблем научно-практического характера.

Методология – сравнительный и аналитический анализ, системный подход.

Результаты–В то время как региональные налоговые службы официально подчинены центральной налоговой службе, региональные органы власти имеют право влиять на них.

Методология – сравнительный и аналитический анализ, системный подход.

Ключевые слова: maliyyə-vergi potensialı, qiymətləndirmə, region, büdcə, iqtisadi-riyazi model.

Gapharov A.H.

Institute of Economics of the ANAS, doktor of economics sciences

Identification and assessment of the real fiscal potential of local budgets**Abstract**

Purpose of the research – As a result of the economic reforms carried out in the Republic of Azerbaijan at the present stage of development, there are many problems with scientific practical nature.

Metodology – comparaative and analytical analysis, systematic approach.

Findings While regional tax services are officially subordinated to the central tax service, regional governments have the power to influence them.

Key words: financial-tax potential, assessment, region, budget, economic and mathematical model.

Daxil olub: 02.07.2019